

PRILOG PROUČAVANJU NARODNOG GRADITELJSTVA NA PODRUČJU RAVNIH KOTARA

JADRANKA PUNTAROVIĆ-VLAHINIĆ

Centar za etnološku kartografiju
Filozofskog fakulteta Sveučilišta u Zagrebu
YU, 41000 Zagreb
D. Salaja 3

UDK 39:72

Izvorni znanstveni rad

Na osnovu terenskih istraživanja (od 1979-83), magistarskog rada autorice, podataka iz EAJ, te dostupne domaće literature nastao je ovaj kratak prikaz materijala i tehnike gradnje seoskih domova na području Ravnih Kotara, dobivanja i obrade tih materijala, te osvrt na historijska zbiljevanja povezana uz korištenje pojedinih materijala i tehnika gradnje

Ravni Kotari pripadaju, kako po svom smještaju, tako i po tipu kulture, jadranskom kulturnom pojasu, te se stoga i nastambe, materijali i tehnike gradnje u Kotarima ne mogu izdvojiti iz tog areala, ili šire iz čitavog mediteranskog pojasa. Kamen vapnenac je ovdje najvažniji, da ne kažemo gotovo jedini građevinski materijal, budući da ovo područje, ogoljelo sječom šume, trpi još čini se iz rimskog doba na oskudici drvene građe, koja je ipak uz kamen najpotrebnije gradivo. Kamen je vrlo trajan materijal, ne razaraju ga vremenski utjecaji, a i čuva stare predajne građevinske oblike. Drveta ima, ali vrlo malo (nešto mačlo skromnih šuma crnike, crnog bora ili čempresa još se uvijek može naći u Kotarima).

Narod je ovdje gradio dom za svoju obitelj, prema običajima i mogućnostima, građom koju mu je pružala priroda, a prema naslijeđenom znanju. Zadržavao je tradicijske, životom prokušane načine građenja. Zato se na području Ravnih Kotara gradi vrlo mnogo od neobrađenog kamena, tj. onakvog kakav se može naći u prirodi. Na istom se tom području istovremeno gradi i s nešto bolje obrađenim kamenom, priklesanim, i to tamo gdje je bolje blagostanje ili možda bolja prometna veza omogućila upoznavanje i upotrebu boljih alata za obrađivanje kamena. Ukoliko se pak radi o kraju u kojem već vlada blagostanje, onda se kamen stručno klesarski obrađuje, pa i umjetnički obrađuje umjetničkim profilima, ili drugim arhitektonskim ukrasima. Seoski zidari ipak nisu mogli mimoći iskustva gradskih graditelja, ali su ih privrene prilike sela i način seoskog života silili da se ne povode za gradskim iskustvima. U većini je slučajeva vlasnik sam sudjelovao u izgradnji svoga stana, a često ga je gradio i potpuno sam. Zbog toga je u tim zgradama i naseljima ostvareno jedinstvo triju glavnih elemenata: svrhe kojoj služe, oblika i gradnje. Na taj su način nastali praktični stanovi i sela povezana s krajem, obranjena od nepogodnosti klime i zemljišta.¹

¹Freudenreich 1962, str. 7-17.

Kamen je svakako najrasprostranjeniji materijal za gradnju zidova stambenih zgrada u Ravnim Kotarima. Do novijeg vremena kamen je bio i jedini materijal za gradnju vanjskih zidova seljačkih domova ovoga kraja, što je i razumljivo, budući da ovog građevinskog materijala u Ravnim Kotarima ima zaista u izobilju. Kamen se pribavljao u okolici samoga mjesta, ili su pak u nekim mjestima postojali specijalni mali kamenolomi u kojima se vadio kamen za gradnju zidova ili kamene ploče za pokrivanje krovova ili izvođenje podova u prizemnicama. Postojanje ovakvih kamenoloma pod nazivom *kava*², zabilježeno je u mjestima Pridraga, Poličnik, Suhovar i Islam. Obično bi kamen za gradnju dobavljali i prevozili na gradilište sami seljaci, budući vlasnici kuće, dok su se pak u nekim drugim mjestima tim poslom bavili posebni majstori *meštri*. Kamen se u kamenolomu lomio od stijene u manjim ili većim blokovima pomoću vrlo jednostavnog alata: *capuna*, *ćuskije* (željezne poluge koja je inače služila i za lomljenje vapnenačkih ploča), te klina i *malja* ili *mace*. Kamene blokovi namijenjeni za gradnju zidova često su najprije obrađivani u samoj *kavi* pomoću nešto većeg čekića sa šiljastim vrhom, *marteline*, dok bi dodatna završna obrada slijedila na gradilištu, već prema tome koja se završna dimenzija pojedinog bloka željela postići. Tu bi se kamen dalje *kresao* manjim čekićem i tzv. *špicom* (*Kamen su špicali špicon*).

Građevinski materijal se prevozio na gradilište volovskim ili konjskim zapregama, a računalo se da npr. za krov kuće treba onoliko vozova kamenih ploča koliko metara iznosi dužina kućnog zida (Pridraga).

Na gradilištu se građevinski materijal raspoređivao, tj. veći i pravilniji blokovi bili su namijenjeni gradnji uglova kuće (u Škabrnji, Rašteviću, Suhovaru, Ruplju i Murvici poznatih pod nazivom *kantuni* ili *kantunali*), te doprozornika i dovratnika (*livog i desnog praga*), a manji za gradnju unutarnjih pregradnih zidova (*prizida*), dok se iverje ili sitni *skalj* upotrebljavao za popunjavanje praznina nastalih na sljubnicama između pojedinih većih komada. Ponekad bi dodatna obrada kamena na gradilištu potpuno izostala, pa su tako zidovi građeni od veoma nepravilnih oblika, sa nepravilnim sljubnicama, koje je naknadno trebalo popunjavati sitnim *skaljem* ili nekim drugim materijalom (npr. zemljom).

Budući da je pribavljanje kamena, njegova obrada i gradnja kamenih zidova naporan i dugotrajan posao, u novije se vrijeme vrlo malo ili gotovo uopće ne upotrebljava kamen kao građevinski materijal, tj. on se sve više povlači pred nasrtajima novijih materijala poput pečene cigle, šupljikave cigle, betonskih blokova ili nabijenog betona.

Osim kamena, u ovom je prostoru zabilježena i upotreba nekih drugih materijala, kao npr. pletera i drveta.

Pleter se uglavnom upotrebljava za gradnju unutarnjih pregradnih zidova kuća koji se izvode tako da se preko okosnice od uspravnih kolaca prepliće loza ili koje drugo šiblje. Najčešći naziv za takav pregradni zid je *perda*³ (u Škabrnji, Zemunik, Biljanama, Smokoviću, Pridrazi, Islamu i Poličniku *perdilo se lozom*). Ovaj isti naziv susrećemo u mjestima Škabrnje i Prkos i za unutarnji pregradni zid od dasaka.

²*kava* = kamenolom, od lat.-tal. cava, poimeničan feminum od pridjeva cavus. Skok 2, 66.

³*perda*, pregrada, prijeboj, zavjesa, veo, balkanski turcizam perzijskog podrijetla (perz. pārdā, tur. perde). Skok 2, 638,639.

Već je unaprijed rečeno da u ovim krajevima nema drveta, ili ga ima u vrlo malim količinama, pa se taj materijal rijetko koristi, a ukoliko se i upotrebljava štedljivo se raspoređuje, tako da se na pr. za izradu krovne konstrukcije upotrebljava sve što bi u tu svrhu moglo biti od koristi: grane, šiblje, kolje ili rezana i piljena građa kupovana uglavnom u Zadru ili Biogradu.

Osim za izradu krovne konstrukcije drvo se koristi i za izradu unutarnjih pregradnih zidova kuća, redovito kod katnica na katu (*podu*) ili, iako nešto rjeđe, kod pregrađivanja prizemnica (*pšozemljušica*, *pozemljuša*, *prizemljuša*, *pološka*, *podloška*). Takav se zid izvodi užljebijanjem dasaka u drveni okvir, pričvršćen uz zidne stijene. Drvo se također koristi kod postavljanja stropova (katnice), koji su vrlo jednostavno izvedeni, a sastoje se od gređa, oblika kakvih se može pribaviti, okruglica ili otesanih, na koje se zatim postavlja gornja oplata pribijanjem dasaka. Grede se obično polažu u udubljenja u samom zidu, ili na ugrađene konzole, *zube*.

Kao *vezivni materijal* koristi se kod gradnje u kamenu malter od gašenog vapna i prilično grubog pijeska, ili čak morskog pijeska (*klak*⁴ i *pržina* ili *sabun*), dok se u novije vrijeme gradi isključivo cementnim malterom. U nekim su mjestima Ravnih Kotara sami seljaci pravili gašeno vapno za izradu *malte*⁵, u vapnenicama, tzv. *klačinama* (Raštanc kod Zemunika). Vapno su inače po mjestima Kotara najviše prodavali žitelji Turnja, koji su se mnogo bavili *paljenjem klačina*. (Za dobivanje vapna u *klačini* potreban je kamen vapnenac u što čistijem obliku i dovoljna količina *šume* za loženje, koja bi kamen vapnenac pretvorila u vapno. Da bi odjednom dobili što više vapna, ljudi su gradili konstrukcije slične bunjama: kružnog tlocrta, sa udubljenom jamom *kotom* u sredini, u kojoj se ložila vatra. *Klačine* su se palile ljeti kako kiša ne bi pokvarila ishod posla. *Klačina* je morala gorjeti tako dugo dok se sav kamen nije pretvorio u vapno, postao sivkasto-žut i poliven vodom prštao. Vapnenice su gradili seljaci koji su i inače bili vješti u zidarskim poslovima, budući da je vapnenica morala biti prilično čvrsto građena kako bi izdržala višednevno neprestano gorenje i visoku temperaturu).

Pržinu i morski pijesak dovozili su seljaci Kotara sa obale Novigradskog mora, ili iz Nina i Privlake, čiji su se mještani bavili vađenjem pijeska iz mora. Zemlju, *gnjilu* za omazivanje zidova građanih od pletera dovozili su s polja u okolici mjesta.

Nakon ovog kratkog prikaza najčešće upotrebljivanih materijala za gradnju stambenih zgrada na području Ravnih Kotara, osvrnuti ćemo se i na tehnike gradnje u ovom kraju.

Kod gradnje u kamenu razlikuju se dvije tehnike:

a) tehnika suhozida ili gradnja u *suho* (Škabrnje, Zemunik, Smoković, Pridraga), ili u *suvozd* (Islam), kojom se naročito mnogo gradilo u prošlosti, dok se danas ova tehnika susreće uglavnom kod gradnje gospodarskih objekata. Komadi kamena (obično vrlo nepromišljeni, potpuno neobrađeni ili sasvim malo pritesani) slažu se jedan na drugi, bez potrebe vezivnog materijala, a prazni prostori nastali između dva i dva tako složena komada ispunjavaju se kamenim ivcrjem ili *skaljem*.

⁴*klak*, gašeno vapno, kreč (razlika prema domaćem terminu japanj=klak, *smjesa od ilovače i isjeckane slame za praviti peći*). *Klačina* je vapnenica. Klak je posuđenica iz rimskog graditeljstva. Skok 2, 88.

⁵*malta*, mort, lijep ...ukrštanjem od lat. mortarium - tal. mortario nastade snjem. mortel, nvnjem. Mortel-morter m. isto što i malta. Skok 2, 363.

b) tehnika živog zida ili gradnja *u živo, u maltu, u klak, ili u sabun*, tj. gradnja uz pomoć nekog vezivnog materijala (maltera od vapna i pijeska ili cementnog maltera). Ovom se tehnikom gradi i kod primjene novijih materijala kao što su šupljikava cigla ili betonski blokovi.

Tehnika suhozida i tehnika živog zida primjenjuju se kako kod gradnje vanjskih, tako i kod gradnje pregradnih zidova stambenih objekata u Ravnim Kotarima.

Pokušajmo ponešto reći i o problemu starosti pojedinih materijala i tehnika gradnje u Ravnim Kotarima. Već je spomenuto da je čovjek u svojoj graditeljskoj djelatnosti u prvom redu koristio onaj materijal koji mu je bio pri ruci, a budući da je naša obala i čitavo dalmatinsko zaleđe prije svega zemlja kamena to je i prirodno da se upravo taj kamen nametao i našim precima kao građevinski materijal.

Najstariji nama poznati građevinski zahvati su vjerojatno oni što ih je čovjek mlađeg kamenog doba vršio u svojim pećinama kako bi poboljšao i ojačao svoja skloništa.

Prvi pouzdaniji tragovi čovjekovog obitavanja na području Ravnih Kotara potječu iz neolitika. Iz toga je razdoblja otkriveno nekoliko naselja (istraživanja je uglavnom vršio i rezultate objelodanio Šime Batović)⁶ poput onih u Smilčiću, Radovinu ili Nadinu. Otkriveni su i tragovi nastambi prehistorijskog čovjeka; odnosno otkopane su velike jame koje se ne mogu smatrati kućama, budući da za to još nema dovoljno dokaza. Kao zanimljiv nalaz izdvojili bismo ulomke glinenog lijepa s otiskom pruća. Ovaj lijep, tvrdi Šime Batović,⁷ svakako potječe od nekih zdanja, ali kakva su to zdanja bila i gdje su se prostirala, za sada je nemoguće utvrditi.

Mnogo više o tome kako su i čime naši preci gradili, govore ostaci ilirskih građevina, koje nalazimo svugdje gdje je bilo kamena potrebnog za gradnju, pa tako i u Ravnim Kotarima. Zidove svojih nastambi Iliri su u starije doba gradili od velikih nepravilnih kamenih blokova. Oni koji su došli u doticaj s Grcima (trgovinom) naučili su graditi zidove od nepravilno kresanih kamenih blokova, često vrlo velikih dimenzija tako da ih možemo nazvati megalitskim. Sve do Rimskog doba, a ponegdje i kasnije, Iliri su svoje nastambe gradili u tehnici suhozida, a tek poslije dolaska Rimljana počinju upotrebljavati žbuku.⁸

Unatoč ovim nalazima i saznanjima ilirska je arhitektura malo poznata. Nešto je više istraživana jedino tzv. Beretinova gradina (Radovin, istraživao je Š. Batović) u kojoj je pronađeno niz ostataka iz željeznog doba, po kojima se mogu pratiti materijali i tehnike gradnje te sistem naselja. Iz nalaza se može pretpostaviti da su u predrimsko razdoblje sve građevine bile pravokutne i jednodimenzionalne, zidane od neobrađenog materijala, uglavnom kamena, tehnikom suhozida, a veličine 5 x 8 m. U mlađem predrimskom razdoblju ponegdje su zidovi bili vezani žutom pjeskuljom ili glinastom zemljom. Podovi su redovito bili od zemlje i gline. Pronađeni ulomci glinenog lijepa mogli bi potjecati od unutarjnih pregradnih zidova stambenih kuća. Tragovi krovnih konstrukcija nisu pronađeni, pa se može pretpostaviti da su bile od drveta, tj. od materijala koji brzo propada. Kasnije,

⁶Batović 1960a.

⁷Batović 1960a, 20.

⁸Stipčević 1974.

u rimsko doba obnovljene su iste građevine sa istim tlocrtom, a mnoge od njih zidane su i istom, već ustanovljenom tehnikom suhozida. Kod nekih se kuća sada javlja bolje obrađen kamen, vezan žbukom, ali zgrade i sada zadržavaju isti oblik i veličinu. Osim tehničkih poboljšanja u gradnji zidova, od Rimljana je preuzet i krov od tegula. Znajući sve ovo, kod Radovinskih se nalaza može govoriti o punom kontinuitetu gradnje kuća od vremena Ilira pa sve do naseljavanja Slavena.

Tragovi ilirskih građevina sačuvani su i u nekim drugim mjestima. Tako na pr. u Ninu je također pronađen lijep ali nema dovoljno dokaza po kojima bi se moglo ustvrditi pripada li taj lijep nekoj kući građenoj od pletera, ili nekom unutrašnjem pregradnom zidu, kakvi se od pletera u ovom prostoru izrađuju još i danas.⁹

Hrvati su nakon doseljenja u ove krajeve, zbog prirodne privrede i vlastite nerazvijenosti, potpuno preuzeli najstarije predrimske elemente gradnje, tj. jednodostorne prizemnice pravokutnog tlocrta, građene tehnikom suhozida, sa dvoslivnim krovom, pokrivnim slamom ili trstikom, te sa zemljanim ili glinenim podom. Odustali su od upotrebe žbuke ili krova od opeke, budući da ih nisu mogli nabaviti.¹⁰ Iste ovakve kuće bile su u funkciji stambenih objekata još u novije vrijeme. Umjesto trstike i slame, kasnije su se kao pokrov sve više upotrebljavale kamene ploče.

Iz vremena vladavine Venecije na području Zadra i njegove okolice postoji nekoliko vrlo interesantnih podataka o gradnji seljačkih domova na ovom prostoru. Tako na pr. iz naredbe dužda Tome Moceniga doznajemo da je običan puk toga vremena živio u drvenim nastambama, za koje je, kao i za zemljište, morao plaćati najamninu ili zakupninu.¹¹

Osim ovoga vrlo je malo podataka koji bi mogli upućivati na gradnju drvenih nastambi na Jadranu ili u neposrednom zaleđu. Neki pisci ipak misle da je u ranom srednjem vijeku, ali i nešto kasnije, na obalama Jadrana upotrebljavana drvena građa za gradnju gradskih zidina i seoskih kuća.¹² Teško je međutim zaključiti u kojoj je mjeri drvo bilo zastupano kao građevinski materijal, da li u cijelosti, tj. kao jedini materijal, ili možda u kombinaciji sa kamenom, što je i najvjerojatnije. Na drvenu građu ne upućuju nikakvi materijalni arheološki dokazi, već samo poneki magloviti tragovi u arhivima, poput već navedenog dokumenta dužda Moceniga. Za gradnju u drvetu svakako su bile potrebne i neke pogodnosti terena, koje krš nikako ne pruža. Osim ovoga, postavlja se i pitanje porijekla drvene građe. Dok neki smatraju da Dalmacija niti prije tisuću godina nije bila mnogo bogatija šumom nego danas, drugi opet spominju naše jadransko primorje pokriveno gustim šumama hrasta i bora. Neki se idući dalje u prošlost, pozivaju na stare grčke izvore, kao na pr. B. Gušić¹³ koji navodi jedan zapis o tome da su ilirska plemena Liburna živjela u kraju bogatom šumom. I kasnije, u doba hrvatske države nešto se češće spominju šume u primorju, a u nekim se ispravama govori o pošumljenim mjestima u krajevima koji su danas potpuno goli. Šume su morale pokrivati i neke predjele Ravnih

⁹Batović-Oštrić 1969.

¹⁰Batović-Oštrić 1969, 270.

¹¹Antoljak 1949, 371, 400, 415.

¹²Miličić 1955, 33-157.

¹³Gušić 1957.

Kotara, budući da postoje zapisi iz 1205. g. u kojima se Nin i Rab bore za ispašu u Kotarima, što je i ubrzalo njihovo propadanje. Isto tako stari nazivi nekih mjesta u Kotarima mogli bi upućivati na postojanje šuma u ovom kraju (Raštanc kraj Zemunika se spominju u dokumentima iz 1058. g. kao Hrašćane).

Iz nekih mletačkih izvještaja, poput onog koji dalmatinski providur Girolamo Contarini podnosi mletačkom senatu početkom prve polovice XVII st. može se zaključiti da je još u to vrijeme bilo pošumljenih prostora na području Ravnih Kotara. Međutim krajem XVII st. i početkom XVIII st. Kotari i Velebitsko prigorje opisuju se kao prava golet.

Proces koji smo ovdje na temelju historijskih izvora ukratko opisali, traje još i danas, tako da se u novije vrijeme drvo u Ravnim Kotarima vrlo malo koristi u graditeljstvu.

LITERATURA

- Antoljak, Stjepan: Zadarski katastik iz 15. st. U: *Starine*, knj. 42, JAZU, Zagreb 1949, str. 371-373, 400-417
- Batović Šime: Neolitsko naselje u Smilčiću. U: *Diadora*, Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar 1960, str. 5-25.
- Batović, Šime: Iz ranog željeznog doba Liburnije. U: *Diadora*, Glasilo Arheološkog muzeja u Zadru, Zadar 1960, str. 37-82.
- Batović, Šime - Oštrić, Olga: Tragovi ilirske kulturne baštine u narodnoj kulturi primorskog područja. U: *Djela Centra za balkanološka ispitivanja ANU BiH* 4/1969, str. 245-282.
- Freudenreich, Aleksandar: Odrzi društvenog razvitka u narodnom graditeljstvu Hrvatske, *Rad VII KFJ*, Ohrid 1964, str. 190-198.
- Freudenreich, Aleksandar: Narod gradi. Razlikovanje umjetnog graditeljstva od narodnog. U: *Rad Kongresa folklorista Jugoslavije u Zaječaru i Negotinu*. Beograd 1960, str. 281-285.
- Freudenreich, Aleksandar: *Narod gradi na ogoljelom krasu*. Savezni zavod za zaštitu spomenika kulture, Beograd 1962.
- Freudenreich, Aleksandar: Narodna kuća u Hrvatskom primorju i na otocima. U: *Radovi XI kongresa Saveza folklorista Jugoslavije u Novom Vinodolskom*, Zagreb 1964, str. 93-101.
- Freudenreich, Aleksandar: *Kako narod gradi*. Republički zavod za zaštitu spomenika kulture, Zagreb 1972.
- Gušić, Branimir: Čovjek i kras. U: *Krš Jugoslavije*. JAZU, stručni savjet za istraživanje krša, Zagreb 1957, str. 23-62.
- Kulušić, Sven: Stanovništvo Zadra i zadarske regije. *Zbornik za narodni život i običaje* 45/1971, str. 451-469.
- Miličić, Mirko: Nepoznata Dalmacija. Studija o seoskoj arhitekturi. *Arhitekt*, Zadruga društva arhitekata Hrvatske, Zagreb 1955.

Skok, Petar: *Etimologijski rječnik hrvatskoga ili srpskoga jezika*. JAZU, Zagreb I-IV/1971-74.

Stipčević, Aleksandar: *Iliri*. Školska knjiga, Zagreb 1974.

Zadarski zbornik - geografija, ekonomija, saobraćaj, povijest, kultura. Matica Hrvatska, Zagreb 1964.

A CONTRIBUTION TO THE STUDY OF FOLK ARCHITECTURE IN THE REGION OF RAVNI KOTARI

Summary

Not long ago lime stone was the only building material used in the region of Ravni Kotari, which is understandable since the area is very rich in it. Apart from stone, wood was an indispensable building material, but it was used very sparingly, only in small quantities. It was made use of for roof constructions, floors, ceilings on houses with more than one story, and for partition walls. Partition walls were also made of wicker work (made by interweaving vine stems between vertical wood stakes). Stone was obtained from trimming (which wasn't always necessary) took place on the building site. It depended on which final dimensions were needed. Due to this practice we find buildings made of irregular pieces arranged one above the other, as well as houses made of almost artistically cut stone pieces. Techniques applied in building were:

- a) a "suhozid" technique (without the use of connecting material)
- b) a "živi zid" technique (with the use of connecting material, such as mortar)

The oldest reliable evidence of human presence in the region of Ravni Kotari goes back to the neolithic period. Traces of human accomodation have been discovered but we cannot find out what sort of buildings these were. There are many more finds of Illyric buildings constructed in "suhozid" technique. Croats, after their arrival in these parts, adopted elements of the oldest, pre-Roman construction.

Although there are certain references to tomber buildings in this region in the Roman times, there are no archeological finds supporting them.

prevela: Snježana Veselica